

ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНА ТИПОЛОГІЯ НЕЗАКІНЧЕНИХ РЕЧЕНЬ

У статті досліджуються типологічні особливості незакінчених речень з погляду їх формально-граматичної організації. На основі семантико-синтаксичних відношень та синтаксичних зв'язків, що існують в аналізованих синтаксичних конструкціях, встановлюються відповідні типи незакінчених речень.

Ключові слова: незакінчені речення, синтаксичні зв'язки, семантико-синтаксичні відношення, просте речення, елементарне/неелементарне речення, складне речення.

Питання формально-граматичної класифікації незакінчених речень (далі – НР) та їх місця в системі граматичних (синтаксичних) одиниць у сучасній українській мові залишаються не до кінця з'ясованими. До цього часу аналізовані синтаксичні конструкції виокремлювали в межах еквівалентів речень [9, 289 – 309] насамперед через “багатогранність” структурно-граматичної організації [3, 252 – 259], для чого, на нашу думку, нема достатньо вагомих підстав.

У сучасному українському синтаксисі все частіше з'являються твердження про те, що НР мають більше ознак власне речення, аніж його граматичного відповідника¹.

Метою статті є обґрунтування тієї позиції, за якою НР – це відомі нам типи простих і складних речень, які мають властиві їм специфічні структурно-граматичні, семантико-синтаксичні, логічні, інтонаційні та ін. особливості.

---

¹ Так, наприклад, професор Шульжук К.Ф. вважає, що “структури, у яких представлені повнозначні компоненти, що вказують на двоскладність/односкладність конструкції, можна вважати реченнями, інші, які такої вказівки не мають, є еквівалентами речень” [12, 146].

Одним із лінгвістичних критеріїв, на основі якого доводиться це твердження, є наявність в структурі НР семантико-синтаксичні відношення та синтаксичні зв'язки між компонентами, що уможлиблює здійснення їх формально-граматичної класифікації.

На основі семантико-синтаксичних відношень та синтаксичних зв'язків, які властиві НР і мають у них відповідні засоби вираження, виділяються структурні типи аналізованих синтаксичних конструкцій. За своєю природою – це такі різновиди речень, які відповідають простим і складним реченням в українській мові, але мають ознаки НР. Тому за структурною організацією НР можна поділити на окремі типи, враховуючи такі ознаки, як:

- моно- або поліпредикативність;
- кількісно-семантичний склад предикативного центру;
- наявність чи відсутність другорядних членів речення;
- наявність або відсутність структурно необхідних членів речення;
- тип синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення;
- можливість інтонаційно-сміслового членування синтаксичної конструкції (явище парцеляції);
- синтаксична нечленованість.

Ознака моно- та поліпредикативності лежить в основі розрізнення двох базових різновидів речення – простого і складного, яким притаманна сукупність формальних, семантичних та комунікативних ознак. Монопредикативність є визначальною рисою, що уможлиблює кваліфікацію відповідної синтаксичної конструкції як простого речення, тоді як поліпредикативністю характеризуються складні речення. Просте речення за всіма ознаками є монопредикативною одиницею, "що в типових виявах є знаком однієї ситуації, формується на основі визначального предикативного зв'язку і субстанціальних семантико-синтаксичних відношень, будується за тим чи тим структурним типом і призначене для функціонування як єдине комунікативне ціле"[1, 64]. Складне речення – це поліпредикативна одиниця,

що визначається "як об'єднання предикативних частин (вихідних простих речень) на основі синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичних відношень, як знак взаємопов'язаних ситуацій, як побудована за певним структурним типом поліпредикативна синтаксична одиниця і як єдине у функціональному плані комунікативне ціле"[1, 65].

Структура будь-якого НР може характеризуватися або монопредикативністю, або поліпредикативністю, що лежить в основі диференціації НР на прості і складні. Порівняйте: – ... Але ж все це зовсім не відкидає самої можливості цього процесу, отже, інколи того чи іншого результату його... – Та ні... Ви не так все це... (Просте НР.) – задумливо перепинив його Іван Семенович (Є.Плужник); –Дай Боже! А щодо ксьондзів не йміть віри, то небезпечне діло. Гадаю, коли й будуть тут, то..., (Складне НР.) – козак загасив золу в люльці пальцем і посунув до кишені (М.Лазорський).

Відповідно до структури простих або складних речень НР мають у своєму складі конститутивні елементи, які викликають різні думки з приводу їх синтаксичної кваліфікації.

Одні вчені вважають, що під час аналізу НР "... ми маємо справу з особливим явищем. Специфіка його полягає в тому, що... частини в усічених реченнях не співвідносні із членами речення. Їх не можна вважати ні головними, ні другорядними членами. Вони, швидше всього, синтагматичні одиниці, аніж синтаксичні члени"[11, 79]. Інші допускають можливість кваліфікації компонентів НР як членів звичайного речення, проте пов'язують цю можливість з наявністю або відсутністю в синтаксичній структурі елементів предикативного ядра. Виходячи із цього, НР, у структурі яких зберігаються елементи (елемент) предикативної основи, вважаються синтаксично членованими, а НР, які характеризуються відсутністю таких елементів (елемента), синтаксично нечленованими. "До синтаксично нечленованих (або неповністю членованих), — вважає А.П.Сковородніков, — відноситься тільки та частина усічених речень, склад якої не дозволяє співвіднести усічену конструкцію із визначеною структурною схемою. Головним чином, це речення

з усіченим предикативним ядром, в яких форма наявних компонентів (компонента) не має достатньої розрізнявальної сили"[8, 87]. А.Е.Хмельовський також вважає, що "компоненти обірваної конструкції можуть бути не співвідносними із членами звичайного речення, оскільки порушується синтагматичне членування останнього..."[10, 138]. В українському мовознавстві існує думка про співвідносність конститутивних елементів НР із членами речення [5].

Аналіз фактичного матеріалу дає підстави твердити, що складові елементи синтаксичної структури НР в основному збігаються із членами речення незалежно від наявності чи відсутності в незакінченій синтаксичній конструкції компонентів предикативного центру.

Синтаксична функція того чи іншого члена НР визначається морфологічною природою і лексико-граматичними властивостями вербалізованих елементів структури, а також характером перерваних синтаксичних зв'язків та відношень і т. ін. Наприклад: – А по смерті... По смерті в усіх доля однакова (Р.Федорів). У наведеному прикладі НР "А по смерті..." представлено прийменниково-субстантивним комплексом у значенні обставини часу. Інші члени речення невербалізовані в результаті порушення цілісності обставинних семантико-синтаксичних відношень та розриву підрядного синтаксичного зв'язку.

За структурними ознаками предикативного центру розрізняються такі основні типи НР: двоскладні та односкладні. Двоскладними НР вважаються тоді, коли у структурі предикативного центру наявні два головні члени — підмет і присудок, а односкладними – НР з одним головним членом. Наприклад: – Вхожу, знаєте, до льоху, нічого собі не думала. Там ще трохи яблук загнило і думала: переберу їх та повідкидаю гнилі. Вступила, чуєте, аж у тому, другому, льошку раптом переді мною мигнув Демко. Блідий, страшний. Його нагнав величезний німець і втенидив йому... (Двоскладне НР.) Боже, Боже!.. Не можу цього казати. Не можу, люди мої. Не маю сили... Я крикнула і

впала... (У.Самчук); Пишу про... (Односкладне НР.) Пишу про все, що стосується цієї справи (Із газети).

Двоскладні НР класифікуються на підвиди відповідно до типів присудка. У межах цього виокремлюються: 1. НР із дієслівним присудком: а) з простим дієслівним присудком. Наприклад: – А я йому й відповідаю... Латочка став на коліна, одне око в нього ще дужче примружилось, друге засвітилося недобрим вогнем, лице зробилося знущально-насмішкуватим (Г.Тютюнник); б) із складеним дієслівним присудком. Наприклад: – Мамо... я вам маю сказати... – А що там, Гафійко? (М.Коцюбинський); 2. НР із складеним іменним присудком. Наприклад: *Я в д о х а.* Що? За того старця, що нічого не має й чужою стравою живе? *П и л и п.* Як нічого? А млин, а поле – то ж... *Я в д о х а.* Хіба ж то його? (І.Карпенко-Карий).

Важливою рисою односкладних НР, як і будь-яких інших односкладних речень, є наявність у їх структурі є лише одного головного члена речення.

Односкладні НР поділяються на кілька підвидів відповідно до типів головного члена речення та його морфологічної форми. Серед них виділяємо: 1. Дієслівні НР: а) означено-особові: – Радіє серце моє, – почав князь Святослав, – що кличе тебе Новгород – верх нашої землі. Мабуть, ти сам ще не знаєш, що це за земля і куди ти їдеш. Тоді слухай, сину... (С.Скляренко); б) неозначено-особові: – Нащо вони вбили того Олександра? Скасував кріпосне право, дав людям волю. Мали дякувати... – Тиранів дякувати? (В.Врублевська); в) безособові: ... – Я не можу взяти участі у будь-яких процедурах, пов'язаних із захистом вашої дисертації, з суто формальних причин: ми з вами ведемо спільні дослідження, впроваджуємо вакцину. Правилами ВАК заборонено... – Я думав про це, – зупинився Жадан. ... (Ю.Щербак); г) інфінітивні: – А то ж залятий хліб. З'їсти такий хліб і... (У.Самчук); 2. Іменні НР. В межах цієї групи виділяємо називні речення. Вони зустрічаються дуже рідко. Прикладом таких речень є наступне: – Україна... Україна... Укра... А хіба Дніпро не Україна? (Р.Федорів).

За наявністю чи відсутністю другорядних членів речення НР поділяються на поширені і непоширені, або на "елементарні" і "неелементарні", причому "на тлі непоширених (елементарних) простих речень вирізняються поширені (неелементарні) прості речення"[1, 107].

Поділ будь-якого речення на елементарне або неелементарне пов'язаний із поділом членів речення на головні і другорядні. Він відбиває дві принципово різні мовленнєві реалізації речень як одиниць мови: непоширене речення втілює граматичний мінімум речення, а поширене – його розширену структуру, яка, крім головних членів, містить ще й їхні поширювачі.

НР, у структурі яких є лише головні члени (головний член речення у односкладних реченнях), а другорядні матеріально не виражені (тобто або їх не було у речення взагалі, або вони є усіченими), вважаються непоширеними (елементарними). Наприклад: – Чого вам треба? Одійдіть! – Я хочу... Хто ваш начальник?.. Тільки прошу... я не хотів би... – У нас нема начальника. Ми самі по собі (Ю.Винничук);

НР, у структурі яких наявні головні і другорядні члени речення, вважаються поширеними (неелементарними). Наприклад: – Хто забуває про Русь, а думає тільки про себе, – той наш ворог. – То й мати моя, княгиня... – схиляється до самого вуха княжич Святослав. – Ні! – голосно відповів Асмус (С.Скляренко).

Таким чином, відмінність між непоширеними (елементарними), і поширеними (неелементарними) НР полягає в тому, що непоширені (елементарні) мають у своїй структурі лише головні, обов'язкові члени, які є необхідними для реалізації структурної схеми, а поширені (неелементарні) – і головні, і другорядні, факультативні. Тому останні є більш значущими, багатшими своїм інформативним змістом. Порівняйте: Степан. Пробач... Я сам не знаю... я не смію... (Леся Українка) і – А яке буде наше бачення після всього... Всього того, що ось тут стоїть, на отих картках? (І.Франко).

Традиційно прості речення за наявністю чи відсутністю структурно необхідних членів поділяють на повні або неповні [9, 262 – 283]. Класифікація

за цією ознакою речень незакінчених потребує детального аналізу, оскільки у мовознавстві існують суперечливі думки щодо розрізнення НР і власне неповних речень [Див., наприклад, 2, 11 – 14; 4, 153 – 154; 5, 72 – 79].

Ми вважаємо, що НР і власне неповні речення не можна ототожнювати [7, 45 – 47]. Це різні лінгвістичні величини, які мають ряд спільних і водночас відмінних ознак. Не кожне НР може бути неповним, тоді як будь-яке неповне речення може бути незакінченим в результаті переривання чи усічення його семантико-синтаксичної структури. Таким чином, за наявністю чи відсутністю структурно необхідних членів речення НР поділяються на повні та неповні. Наприклад: – Але ж повелителько... – з острахом сказав наглядач, – вони втікачі й повинні... (О.Бердник) (Повне НР.); – І знаєш, "дружина" – це краще, як "жінка" або "супруга", бо "жінка" – то означає "рождающая", "супруга" ж по-українському – "пара волів", а "дружина"... (М.Куліш) (Неповне НР.).

За типом синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичними відношеннями, які існують між частинами поліпредикативної синтаксичної конструкції, НР поділяються на: НР складносурядного типу, НР складнопідрядного типу, НР безсполучникового типу та НР складного типу із різними видами зв'язку.

Найбільш поширеними серед них є складнопідрядні речення (51,9% від загальної кількості проаналізованих складних речень). НР такого типу вважається різновидом складних речень, основною ознакою яких є синтаксична нерівноправність поєднаних підрядним зв'язком частин, одна з яких, як правило остання, залишається незавершеною. Наприклад: – А як вона здивується, коли... От коли б!.. (П.Мирний); – Правовірні мусульмани, правда, нишком перешіптуються, що нечесним шляхом здобув він свої статки, що ніби... Але, ш-ша! Задовгі язика можуть вкоротити (Р.Федорів).

Поширені в сучасній українській мові НР складносурядного типу. (Їх кількість становить 21,2 % від усіх складних речень, виявлених при дослідженні). Синтаксична конструкція такого типу є різновидом складного речення, яке складається з двох або більше частин, що поєднуються сурядним

зв'язком, синтаксично не залежать одна від одної і, як правило, остання частина яких в структурно-семантичному та інтонаційному відношенні зазнає переривання чи усічення. Наприклад: – Але ж вона може образитись, і взагалі я не звик... (М.Івченко); – Біжи лиш, Одарко, по жінок, а я... От, може, Кирило та Панько дадуть підмоги яму копати (Панас Мирний).

До найменш поширеної групи складних НР (10,2% від загальної кількості усіх досліджуваних речень складного типу) належать безсполучникові речення, які є різновидом складних, що налічують у своїй структурі дві або більше предикативні частини, які поєднуються безсполучниковим зв'язком і, як правило, остання частина яких відзначається структурно-семантичною та інтонаційною незавершеністю. Наприклад: – Не смійте!.. Не смійте доторкатися! Ви – гадина... Ви – хитра звірюка, у вас серця нема... ви... (Л.Яновська); ...Він наказує, він велить: схилися, скорися, і я поверну тобі назад і небо, й сонце, і море, і солодкий сік винограду. Бачиш, вони в моїй руці. Не скорися, я натисну ледь-ледь... (Ю.Мушкетик);

У межах складного речення виділяються НР з поліпредикативними частинами, які поєднані за допомогою різних видів синтаксичного зв'язку і в яких, як правило, остання частина характеризується структурно-семантичною та інтонаційною незавершеністю. (Вони становлять 16,8% від всієї кількості аналізованих складних речень.) Наприклад: ... Женщина — не дитина: вона знає, чим може скінчитися для неї кохання, і вона сама відповідає за себе і... Словом чоловік не відповідає за жінку, а жінка за чоловіка (М.Чернявський); – Ти тримаєшся за Вернерів, бо така сама, як вони, тільки що Станіслав п'є, а ти... (В.Врублевська).

НР виникають як результат парцеляції – "процесу членування єдиної синтаксичної структури речення, що реалізується в кількох інтонаційно-сміслових одиницях мовлення – фразах" [6, 75].

Парцельовані синтаксичні утворення, які утворилися у мовленні в результаті мотивованого членування речення, зберігають особливість семантико-синтаксичного зв'язку частин тієї конструкції, яка розпалася.

Збереження відповідного зв'язку вказує на залежність парцелята у постпозиції від основного речення у препозиції. НР, яке утворюється в результаті процесу парцеляції, завжди розташоване у препозиції (тобто виступає головним у відношенні до наступної парцельованої частини) і пов'язане із парцелятом семантико-синтаксичним зв'язком, на що вказують формальні засоби вираження такого зв'язку: сполучники, граматичні форми головних членів речення, займенниково-співвідносні слова і т.ін. Як елемент, що підсилює ці формальні засоби вираження синтаксичного зв'язку, виступає інтонація. Наприклад: – Хотів, схопившись, зіскочити, але... Збагнув, що то був лише страшний сон (І.Грекуляк).

В окремий тип виділяються нечленовані НР (що є результатом майже повної редукції синтаксичної структури того чи іншого простого або складного речення), в яких у формально-синтаксичному плані не можна виділити ні головних, ні другорядних членів речення. Однак у функціонально-семантичному відношенні такі синтаксичні конструкції, як правило, виконують ряд комунікативно-когнітивних функцій.

Синтаксично нечленованими можна вважати ті НР, до яких входять лише сполучники, частки, модальні слова і словосполучення, вигуки, а також лише звертання. Наприклад: 1. Нечленовані НР, які складаються лише із неповнозначних слів: Він ніколи мене не обманить і ніколи мене не осудить. Тільки, може... А раптом заєдно Ми у часі і просторі станем? (Г.Гайворонська). 2. Нечленовані НР, які складаються лише із звертань: Порфирій Іванович схопив її скроні, наче хотів остаточно переконатись, і, вдивляючись у дівочі очі, з яких рясно лилися сльози, шепотів: – Дочечко! Марусько... – Але далі говорити не міг, бо сльози бризнули і з його очей (Б.Антоненко-Давидович).

Дуже близькі до нечленованих є НР, у структурі яких залишилось лише одне повнозначне слово, котре в окремих випадках супроводжується неповнозначними (сполучниками, частками і т.п.). У таких НР самостійними частинами мови виражаються, як правило, підмети, означення або обставини. Наприклад: 1. НР, до структури якого входить тільки одне повнозначне слово:

... Обраних волею народу, покликаних оберігати закони й дбати про міць держави. Вершити Божу й народну волю. Покликаних... (Ю.Мушкетик); – Так і зі мною. Офелія... Бач, вона схожа на тебе. Ти помічаєш це? (Є.Гуцало).

2. Нечленовані НР, до структури яких входять неповнозначні слова у поєднанні із одним повнозначним: – А я... – І не договориює Ядзя, дрібоче геть від Роксаниної синьої скриньки на колесах, що парує смачним духом (Р.Федорів); Здається, Київ тут десь недалечко! А там... Василько зрозумів усе (П.Воронько).

Таким чином, структурні типи НР – це незакінчені відрізки простих чи складних речень, причому компоненти НР тотожно співвідносні із членами або частинами відповідно простих або складних синтаксичних конструкцій. Однак через недоговорювання (усічення) важливих структурних елементів НР допускаються синонімічні форми при сприйманні їх загального інформативного значення, що тісно пов'язано із лінгвальними та позамовними факторами.

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. – 368с.
2. Дудик П.С. Обірвані, або незакінчені, речення // УМШ. – 1955. – №4. – С. 11 – 14.
3. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К., 1973. – 288 с.
4. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К., 1992. – 400с.
5. Марич С.М. Особливі форми у творах М.Стельмаха. – К., 1997. – 94с.
6. Марич С.М. Структурні і смислові особливості парцельованих речень – Українське мовознавство. – 1988. – №15. – С. 75 – 78.
7. Пітель В.І. Функціонально-семантична структура незакінчених речень у сучасній українській літературній мові: Дис... канд. філол.наук: 10.02.01. – Івано-Франківськ, 2000. – 188с.
8. Сковородников А.П. Об усечённых предложениях // РЯШ. – 1972. – №5. – С. 86 – 90.

9. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К., 1972. – 512с.
10. Хмелёвский А.З. Прерванные речевые конструкции и неполные предложения // Лингвистические дисциплины на факультете русского языка и литературы. (Матер. семинара преподав. русск. яз. пед. ин-тов Москов. зоны 25 – 26 октября 1971 г.). – М., 1973. – С. 135 – 141.
11. Цой А.А. О так называемых усеченных, или недоговоренных, предложениях // РЯШ. – 1971. – №6. – С. 76 – 79.
12. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К., 2004. – 408с.

The article is about the formal-syntactic typology of incomplete utterances. The corresponding types of the incomplete utterances are determined on base of semantic-syntactic relations and syntactic bonds.

Key words: incomplete utterances, syntactic bonds, semantic-syntactic relations, simple sentence, elementary/non- elementary sentence, complex sentence.